

Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. - 1991., od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2006., 701 str.

Nakon sloma komunizma kao poretka historičarima se otvorila mogućnost da njegovu povijest sustavno istraže imajući pred sobom dvije važne istraživačke pretpostavke – dostupnost građe i svršenost procesa. U zemljama prijašnje “istočne Europe” kao i na Zapadu istražena su u kratkom vremenu mnoga nova područja, osobito represija sustava, ali i svakidašnji život, a ubrzo su se pojavile i mnoge sinteze. U Europi i SAD-u nastao je i velik broj sinteza Jugoslavije. Riječ je radovima u kojima su pristupi i dosezi različiti, a uglavnom su to autorski pregledi osnovnih procesa, temeljenih većinom na literaturi i razgovorima sa suvremenicima. Tek neki od autora ističu da je potrebno imati određenu “hrabrost” da se piše historijska sinteza za područje s “previše povijesti” i na kome su često čak i temeljne činjenice podložne raspravi.

U državama nastalim na području nekadašnje države, pa i Hrvatskoj, sintetskih je radova ipak veoma malo. Razlog tomu nisu samo objektivne okolnosti raspada Jugoslavije, nego i gotovo masovna istraživačka preorijentacija na ranija razdoblja ili samo neke aspekte komunističke vlasti. Izostalo je cjelovito istraživanje povijesti poretka i osobito društva. Također, ni otvaranju arhiva nije se u nas pridavao velik značaj. Ovdje ne treba zaboraviti jedno važno pitanje: formalna dostupnost građe ne znači i njezinu stvarnu dostupnost ako nisu načinjena adekvatna obavijesna pomagala, a što je slučaj s najvažnijim a veoma opsežnim gradivom za proučavanje razdoblja komunističke vlasti u Hrvatskoj.

Dakle, povijesnih sinteza tog razdoblja, pri čemu se Hrvatska promatra u sklopu šire kronološke perspektive, tek je nekoliko. Formalno gledano, knjiga Zdenka Radelića jedina je monografija koja obrađuje spomenuto razdoblje, a svojom kvalitetom – metodološki i sadržajno – ističe se među njima. Autor je afirmirani proučavatelj hrvatske povijesti nakon Drugoga svjetskog rata. Dosad je objavio četiri knjige i golem broj znanstvenih radova u časopisima i zbornicima radova te sudjelovao na mnogobrojnim domaćim i stranim skupovima. Osnovni predmet njegova stručnog interesa jest politička povijest, pri čemu se bavi funkcioniranjem sustava komunističke vlasti kao i snagama opozicije i otpora.

Ova knjiga je nastala na temelju autorovih istraživanja arhivskih izvora za više segmenata poratne hrvatske povijesti, ali i prihvaćanjem spoznaja postojećih radova iz suvremene domaće historiografije kao i istraživačkih rezultata društvenih znanosti te relevantnih stranih radova. Stoga, ona je i pokazatelj dosega domaće historiografije kao i zanimljiva i znanstveno utemeljena vlastita autorova interpretacija. Sedamsto stranica teksta s oko 1.500 bilješki (u kojima se navode izvori te upućuje na druge radove) pokazatelj su sustavnog i minucioznog autorova pristupa kao i obilje tablica u tekstu i prilozi. Sadržajno, knjiga nudi u višerazinskoj analizi uravnotežen mozaik političkih, ekonomskih i kulturnih procesa i događaja pri čemu se uz događaje u vrhu vlasti i u njezinu središtu Zagrebu daje uvid i u događaje u drugim gradovima Hrvatske kao i u svakidašnji život stanovništva. Radelić je također uspio, prikazujući Hrvatsku u Jugoslaviji, dobro uravnotežiti zajedničko i posebno u isprepletenim političkim i društvenim procesima jednoga dugog i složenog razdoblja. U središtu njegove analize je Hrvatska u političkom samoosvještavanju nacionalne pozicije ali on ne zaboravlja ni društvene promjene niti svakidašnji život - koji imaju često i svoju samostalnu dinamiku neomeđenu do kraja političkim poretom. Teze i zaključci osnaženi su ne samo prikazom događaja u

drugim republikama u Jugoslaviji, nego i usporednom analizom povijesnih kretanja i parametara društvenog razvoja u drugim europskim zemljama, istočnim i zapadnim. Interpretirajući pojedina pitanja autor je navodio relevantnu građu i literaturu, ostavljajući čitatelju ne samo informaciju o dosadašnjim istraživanjima, nego i mogućnost provjere argumenata. Iznimno su vrijedni autorovi naponi da o svim aspektima života jednoga dugog razdoblja – socijalnim i političkim skupinama, trendovima razvoja i materijalnim pokazateljima – sustavno daje iscrpne tablične preglede. Također, od velike je vrijednosti i opsežan popis izvora i literature za proučavano razdoblje, koji zauzima 38 stranica sa 607 jedinica.

Kao dobar poznavatelj prošlosti Drugoga svjetskog rata i poraća i sporova u javnosti koji se o njoj vode, Radelić na početku objašnjava svoju istraživačku poziciju. I "ljeвица" i "desnica" stalno se pozivaju na prošlost i na rezultate historiografije, kaže on, a zapravo zagovaraju redukcioniistički pristup koji pojednostavljuvanjem izgrađuje kalup idealiziranog državotvorstva ili antifašizma. S historiografijom to nema veze jer, kaže Radelić, historičar "ne smije ideale i ciljeve političkih pokreta i stranaka odvojiti od sredstava kojima su se oni služili da bi ih postigli, kao što se državna forma ne može odvojiti od sadržaja te države, to jest od sustava koji se u takvoj državi izgrađuje. Ukratko, povjesničar bi trebao biti svjestan da pristajanje na političku logiku u jednostranom prikazivanju prošlosti često završava u njezinu krivotvorenju" (15. - 16.)

Knjiga je podijeljena u osam osnovnih tematsko-kronoloških cjelina: "Stvaranje Jugoslavije i položaj Hrvatske (1918. - 1941.)", "Osvajanje vlasti (1941. - 1945.)", "Oblikovanje komunističke Hrvatske i Jugoslavije (1945. - 1954.)", "Samostalan put (1948. - 1966.)", "Razilaženja u SKJ i državi (1954. - 1971.)", "Hrvatsko proljeće (1967. - 1971.)", "Nova politika: između nacije i klase (1971. - 1980.)", "Raspad SKJ i Jugoslavije (1980. - 1990.)".

Vladavinu Komunističke partije/Saveza komunista Radelić ocjenjuje polazeći od temeljnih vrijednosti modernoga građanskog društva, ali i iz nje same odnosno usporedbom njezinih ideala i stvarnih postignuća. Rekapitulirajući je, on naglašava da je monopolistička vladavina gušila političku artikulaciju. Pitanju represije sustava Radelić posvećuje veliku pažnju, obrađujući stranke, društvene, osobito nacionalne i etničke skupine i pojedince koji su joj bili izloženi kao i represivni aparat i oblike socijalnog pritiska. Unatoč stalnim – manjim ili dubljim – reformskim pokušajima kojima se nastojala legitimirati vlast i mobilizirati stanovništvo, za vladavinu ove stranke pogubnim se pokazalo nacionalno pitanje. U njemu je bilo sadržano jedno od temeljnih proturječja sustava, kaže Radelić – vlast je poticala njegov razvoj u skladu sa svojim poimanjem, a zatim ga zaustavljala prestrašena njegovom snagom (465.) U tom smislu je objašnjivo slamanje "hrvatskog proljeća", pri čemu su jugoslavenskom vodstvu potporu dale obje svjetske sile, kojima je bilo stalo do stabilnosti Jugoslavije. Njezinim raspadom pokrenuli bi se možda procesi koje je teško kontrolirati. To je hladnoratovska logika, kaže Radelić, a šutnju intelektualne javnosti povezuje s od 1945. vladajućim europskim opredjeljenjem za univerzalne vrijednosti i demokraciju, nasuprot partikularnim, kao što je nacionalno. Nestanak političkog monopola u Jugoslaviji maksimalizirao je različite interese njezinih republika pa su, kaže Radelić, nacionalni ciljevi postali glavni ciljevi. Rat koji je izbio dogodio se oko načina rješenja nacionalnog pitanja, a ne bilo kojeg pitanja koje bi se moglo smatrati temom eminentno komunističkog fenomena (597.).

Gospodarski razvoj Jugoslavije (i Hrvatske) – gledajući razdoblje prije 1945. i tadašnju nerazvijenost – bio je značajan, međutim, uspoređujući njezin društveni proizvod s 25 europskih zemalja, kapitalističkih i komunističkih, taj se parametar ne doima izrazitim. Okruženje njezine početne i krajnje pozicije nije se značajno izmijenilo, bez obzi-

ra je li riječ o zemljama s različitim uređenjima. Ipak, industrijska transformacija je bila značajna, osobito za Hrvatsku, koja je iz agrarne zemlje izrasla sedamdesetih godina u srednje razvijenu industrijsku zemlju. Osjetne socijalne promjene u stanovništvu dogodile su se, osim zbog industrijalizacije, i omasovljenjem obrazovanja, međutim, kaže Radelić, neki pokazatelji govore da je bila riječ o samoreprodukciji službeničkog i radničkog sloja. Stoga, tvrdi on, razvitak društva mjerljiv je i uočljiv jedino promatra li ga se s obzirom na prijašnju zaostalost. Autorova je zaključna misao da je "razlog stvarne krize u Jugoslaviji i konačnog raspada bio u želji za nacionalnom emancipacijom i za priznanjem, a da su gospodarski razlozi tek jedan od manje važnih elemenata" (610.).

Uz opsežne i zanimljive analize širih političkih i društvenih procesa, povijesnu priču Radelić upotpunjuje nizom kronoloških i kvantitativnih podataka iz svih područja. Izdvajam npr. da je broj izdanih putovnica u Zagrebu sa 50.000 u 1964. narastao na 150.000 u 1966. ili da je 1966. status borca u Hrvatskoj imalo oko 470.000 osoba. U ovoj knjizi je i mnogo pokazatelja i slika iz svakidašnjeg života. Čitatelja se informira kako je tekao proces preimenovanja ulica u Zagrebu 1946., što piše u bontonu koji je izdala *Žena u borbi* pedesetih godina, ali i u vojnom bontonu JNA, te kako je 1954. Edvard Kardelj smatrao da su neke od zapadnih novotarija prihvatljive, osobito detektivski romani ili kako je 1968. na VI. kongresu SKH jedan mladi Bjelovarac protestno podsjetio da bi neki od prisutnih trebali govoriti "proleteru svih zemalja, ujedinite se" a ne "proleteru svih zemalja, ošišajte se". Također, pratimo i kako su brzo nestala poratna imena Sovjetka i Staljinka i kako su postupno nestajala svetačka, ali i narodna imena. Anu, Mariju i Ivana zamjenjivali su sedamdesetih Anita, Danijela i Mario, a šezdesetih je kao ime bilo popularno i Kennedy, u počast ubijenome američkom predsjedniku.

Pri kraju treba reći da je Radelić ovom knjigom pridonio istraživanjima koja će se razdobljem komunističke vladavine baviti kao "normalnim" predmetom istraživanja. Uspio je pokazati da su dio naše suvremene prošlosti, uz navedeno, i radne akcije i radni logori, pjesma "Lijepa je moja zemlja" J. Kaštelana, kao i *Hrvatski tjednik* Vlade Gotovca te dogodovštine Čopićeva Nikolettine Bursaća kao i vicevi o Savi nizvodno od Zagreba crvenoj od partijskih knjižica ("ako nas napadnu Amerikanci") ili o "Kući svetog Josipa Prezaduženoga".

Obiljem podataka, informacija i ocjena, ova knjiga će biti nužno pomagalo svim istraživačima suvremene povijesti, koristan udžbenik studentima, a može biti zanimljiva i široj čitateljskoj publici jer, iako opsežna, pisana je jednostavnim stilom. Također, bogato je likovno i tehnički uređena. Ovom knjigom, u kojoj je koristio i rezultate postojećih, osobito užih historiografskih istraživanja o spomenutom razdoblju, Radelić je učinio i lijepu gestu prema svojim kolegama, jer ih je očito pažljivo pročitao, a zatim uklopio rezultate iz njihovih radova u jednu širu cjelinu te dao smisao svim tim parcijalnim istraživanjima.

KATARINA SPEHNJAK

Đorđe ZELMANOVIĆ, *Mađarska jesen 1956.*, Fraktura, Zagreb 2006., 252 str.

Ove godine u susjednoj Mađarskoj slavila se 50-godišnjica od ustanka protiv komunističkog poretka i sovjetske vlasti u Mađarskoj 1956. godine. Hrvatska publicistika (na žalost, ne i historiografija) pridružila se obilježavanju objavom knjige Đorđa Zelmanovića, *Mađarska jesen 1956.* koja se zapravo sastoji od feljtona što ih je Zelmanović objavljivao u tjedniku *Danas* od 14. listopada 1986. do 27. siječnja 1987. godine. Tada, kad je komunistički poredak u istočnoj Europi još bio živ, Zelmanović je prvi feljton oprezno naslovio *Zbivanja, revolucija ili kontrarevolucija*. Osim što se svojim feljtonima javljao kao svjedok (novinarski dopisnik) o revoluciji ili narodnom ustanku u Mađarskoj, njegovi feljtoni su istovremeno i zanimljiv povijesni izvor. Ali prije nego što krenemo u opis sadržaja, moramo reći nešto o događajima koji su prethodili ustanku.

Nakon Staljinove smrti došlo je do promjena na međunarodnom planu i na unutarnjopolitičkoj sceni u SSSR-u. Počeo je polagani proces otopljanja odnosa sa Zapadom (prekid neprijateljstva u Koreji, primirje u Vijetnamu, austrijski Državni ugovor), a kulminacija je nastupila tajnim govorom N. Hruščova na 20. kongresu KPSS-a, kada je staljinizam kao sistem i način vladanja osuđen (poljski komunistički šef B. Bierut, koji se liječio u Moskvi, nakon što je dobio tekst Hruščovljeva tajnoga govora, pretrpio je srčani udar), odbačena je neizbježnost rata s imperijalističkim svijetom, a potvrđena je mogućnost i različitih putova u socijalizam. Proces destalinizacije zahvatio je i prostore istočne Europe pod sovjetskim vrhovništvom. Unutarnje nezadovoljstvo u Mađarskoj najjasnije se manifestiralo u sklopu djelatnosti studentskog *Kružoka Petofi*. Nakon što je u srpnju 1956. prisiljen odstupiti poslijeratni vođa Matyas Rakosi, jedan od najtvrdih staljinista istočne Europe, situacija se ipak nije smirivala. Dvije stotine tisuća Mađara okupilo se 23. listopada 1956. na Kossuthovu trgu u Budimpešti tražeći promjene, uzvikujući "Rusi odlazite!", "Rakosi u Dunav!", a zazivali su povratak Imre Nagyja, liberalnoga mađarskog političara, bivšeg predsjednika Vlade, koji je pred demonstrantima djelovao umorno i neodlučno. Unatoč tome, narod se nije mogao zaustaviti, iste noći srušen je veliki Staljinov spomenik u Budimpešti i time je revolucija u Mađarskoj službeno započela.

Kako piše Zelmanović, na poziv novog predsjednika vlade Imre Nagyja za smirivanje situacije, nakon što su studenti i građani položili oružje, na budimpeštanskim ulicama nakon prve sovjetske intervencije 24. listopada ostale su razne bande, koje su imale malo zajedničkog sa pokretačima borbe protiv staljinizma i rakošijanizma. U takvoj situaciji bez oružanog i političkog rješenja, s raspadom dotadašnje vlasti, ostaci starog sustava, koji je bio na vlasti prije 1945., počeli su tražiti osvetu. Najizraziti primjer takvog rješenja je napad na Gradski komitet o kojemu su proširili priču da se tamo drže uhićeni učenicima u tajnim kazamatima. U potpunoj histeriji s dijelom vojske koja im je prišla, podivljala masa zauzela je Gradski komitet pri čemu su pukovniku koji je branio Komitet rasporena prsa i izvađeno srce, a kasnije je obješen na drvo i zapaljen. Sličnu sudbinu doživjeli su i svi u Komitetu. Gradom su se počela širiti linčovanja na ulicama, masakriranje građana u stanovima, dok su stanovi komunistički obilježavani crnim križevima. Posebno su na meti bili pripadnici tajne mađarske službe (AVO) koje su prepoznavali po karakterističnim smeđim cipelama, i dovoljno je bilo da se na ulici nekoga prolaznika označi članom AVO-a (po cipelama, što nije uvijek bilo pouzdano), odmah bi bio ubijen. Po autoru, posebno negativnu ulogu odigrao je radio *Slobodna Europa* koji je pozivao na neumornu borbu i obećavao pomoć Zapada, što se kasnije pokazalo potpuno promašenim. Uskoro je ipak nastupila konsolidacija vlasti, a nova Nagyjeva vlada, u koju su ušli predstavnici nekad zabranjenih stranaka, ubrzo je otkazala Varšavski ugovor i proglasi-

la neutralnost zemlje. Situaciju je uzburkao i kardinal Maszenty koji je nakon izlaska iz višegodišnjeg zatočeništva napao Nagyovu vladu kao nasljednicu "propalog sistema", te tražio povratak nacionaliziranih zemljišnih posjeda Crkvi, a sebe je vidio kao novog premijera. Takve postupke Mađarske Hruščov nije mogao tolerirati jer bila je u pitanju moskovska zona utjecaja, pa je nastupila druga sovjetska intervencija (pri čemu se suglasio i Tito, koji nije želio kapitalističku restauraciju u Mađarskoj, a Hruščov je panično vapio na tajnom sastanku na Brijunima s Titom da "tamo kontrarevolucionari vješaju i ubijaju komuniste"). Ukupno je interveniralo 200.000 vojnika i oko 4.000 tenkova. Vlada Imre Nagyja sklonila se u jugoslavensku ambasadu (ambasador Soldatić, Hrvat iz Zadra) u Budimpešti tražeći azil, gdje se je sklonio i Zelmanović sa svojim novinarskim kolegama iz Jugoslavije. Okružena sa svih strana sovjetskom armijom, Budimpešta i njezini borci su pružili žestoki otpor, iako se na svaki revolverski hitac odgovalalo topovskom paljbom. Zelmanović nam u svojim feljtonima prikazuje situaciju u ambasadi gdje se sklonila izbjegla mađarska vlada na čelu s Imrom Nagyjem, opisujući ujedno praktične probleme koji su ih pogađali (pitanje opskrbe, sigurnosti u ambasadi koja je napadnuta, pri čemu je poginuo jedan službenik ambasade). I sam Zelmanović navodi da je osnovna Nagyjeva pogreška bila u tome što nije znao kontrolirati situaciju, nije uspio "zajahati na valovima događaja", nego su ga oni nosili. Tijekom revolucije koja je ugušena u krvi, poginulo je oko 20.000 Mađara, dok je 200.000 izbjeglo iz zemlje (veliki dio u Hrvatsku), a Sovjeta je poginulo oko 3.000. Oko 100.000 ljudi je uhićeno, 26.000 osuđeno na zatvorske kazne, a 600 pogubljeno. Nakon mnogih diplomatskih natezanja, Nagy je izašao iz jugoslavenske ambasade, mimo dogovora je uhićen i smaknut 1958. godine, pri čemu su se odnosi između FNRJ i SSSR-a dodatno pogoršali.

Na početku knjige nalazi se znanstveni rad o događajima u Mađarskoj 1956. godine ("Trenutak katarze", str. 5.-21.) autora Tvrtka Jakovine, koji je prikazao cjelokupnu sliku političke panorame i događaja koji je izazvao ustanak u Mađarskoj. Na kraju knjige se donosi i razgovor s povjesničarom Janosem M. Rainerom, ravnateljem budimpeštanskog Instituta 1956. te još jedan članak Pala Ferhera, mađarskog novinara pod naslovom "Zelmanović i Mađari". Kako je napisao Jakovina: "Ono što je za Čehoslovačku bilo Praško proljeće 1968., Hrvatskoj 1971., to je Mađarima, samo još naglašenije, bio ustanak 1956."

ŽELJKO KARLAULA

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti, Slavonija, Baranja i Srijem, Priredio: Vladimir Geiger, Podružnica za povijest Slavonije Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonki Brod, 2006., 713 str.

Historiografija zemalja pod komunističkom vlašću, pa tako i u prijašnjoj Jugoslaviji, nije se bavila pitanjem stvarne krivnje stradalih/osuđenih/pogubljenih od te iste vlasti u ratno vrijeme, osim što se podrazumijevalo ili isticalo da su to "zaslužili". Slično su se ocjenjivale i neke neposredno-poratne likvidacije i progoni skupina i pojedinaca, provedeni pod parolom obračuna s "ostacima fašizma". Termin "žrtve" bio je rezerviran samo za jednu stranu, pobjedničku. Ne manja pristranost primjetna je i u državama

Savezničke koalicije s demokratskom tradicijom jer se ni u tim zemljama sve donedavno nije govorilo o žrtvama njihova djelovanja tijekom rata i u vrijeme njegova završetka (npr. o civilnim žrtvama i općim posljedicama bombardiranja njemačkih gradova), a potpora "Benešovim dekretima" ili planovima o pretvaranju Nijemaca u "pastirsku naciju" smatrane su epizodama "nezgodne", ali "završene" prošlosti.

Nekoliko godina uoči raspada sustava i države u Jugoslaviji se počela ispitivati službena ocjena, ali u sklopu međunacionalnih optuživanja u zemlji. Nakon 1990. dolazi do skoro općeg obrata: javni govor o zločinima i žrtvama fašizma pretvorio se u govor o zločinima druge, partizanske strane. Kao što se ranije "narodnim neprijateljima" olako etiketirao jedan neizdiferencirani niz – od verbalnog do aktivnog suprotstavljanja režimu – tako se sada često svi oni koje je prijašnji komunistički sustav na bilo koji način sankcionirao smatraju "žrtvama" bez obzira je li riječ o djelima iz područja "političkog", privrednog kriminala ili je riječ o "običnim" kaznenim djelima.

Historiografska istraživanja ove problematike nužno traže jedan zahtjevniji pristup koji podrazumijeva definiranje pojmova i, još više, povijesnu kontekstualizaciju. U domaćim radovima koji obrađuju komunističku represiju rijetko se insistira na tome, dijelom i zato što su nekim istraživačima sporne čak i neke povijesne činjenice npr. ona o fašizmu i antifašizmu ili oslobođenju/"oslobođenju" 1945. godine. Nizanje zločina ove vlasti ne prati analiza pa ni prikaz cjeline povijesnih događaja odnosno nasuprot partizansko/komunističkih zločinaca susrećemo pojedince ili skupine čije je jedino obilježje da su žrtve. Likovi te "druge" strane, bez obzira je li riječ o pripadnicima njemačke okupacijske vojske ili njezinim suradnicima (ovisno o području) – u ratno vrijeme, ostaju nedefinirani i u izlaganju niza partizanskih/komunističkih zločina oni se kao žrtve vezuju s pojedincima i skupinama koje je režim progonio nakon rata. Za povijesnu rekonstrukciju ipak nije nevažno je li pri tome riječ o ratnoj odmazdi ili "klasnom sudu". Nije nepoznato da je velik broj zemalja pobjedničke koalicije – a ne samo njezin "komunistički" dio – imao okrutan odnos prema pobjeđenima, npr. u Francuskoj u ljeto 1944. ubijeno "po hitnom postupku" nekoliko tisuća kolaboracionista, jednako su postupili i Nizozemci, a ni nad hitnim smaknućem Benita Mussolinija, kako je primijetio jedan istraživač, "nitko se nije zabrinuo". Nije, dakle, riječ samo o "komunističkim revolucionarnim metodama" nego o ružnim, a svakom ratu "pripadajućim" djelima odmazde. Danas se može reći da jugoslavenski krivični zakon iz 1945. nije vodio računa o temeljnim ljudskim pravima, a i Richard Overly smatra da su osobama suđenima u Nürnbergu 1945. ona bila uskraćena. Neizbježno je da naše današnje spoznaje i sudovi utječu na perspektivu kojom promatramo prošle događaje, ali je fenomen ljudskih prava imao svoju povijesnu genezu pa suvremenim, civilizacijski dostignutim obrascima ne možemo retroaktivno ocjenjivati događaje iz povijesti.

Analitički radovi i objavljivanje dokumenata stručno su dvije vrste radova različite obrade i ciljeva. Izbor dokumenata predstavlja uvijek jedan selektivni pristup u čijem je izvorištu sadržano određeno razumijevanje temeljnih pojmova. Utoliko, uvodna studija ili predgovor, uz definiranje pojmova zahtjevaju i povijesni okvir kao i informacije o problematici građe. Popratne bilješke su također važan dio priređivanja dokumenata za objavu jer i u njima mora biti jasno prezentiran kriterij do koje se razine problema i širine informacija čitatelju dodatno objašnjavaju događaji u dokumentu.

Znanstveno priređivanje građe za tisak o navedenoj problematici u nas je tek na početku (uz publiciranje cjelovite građe zapisnika Politbiroa CK KPH 1945. - 1952., u izdanju Hrvatskoga državnog arhiva u Zagrebu) i obilježeno je s dvije knjige dokumenata u izdanju Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest u Slavonskom Brodu (2005., 2006.). Hvalevrijedan je napor priređivača uložen

u skupljanje i obradu kao i sama ideja da se javnosti sustavno i stručno predstavi jedan važan segment iz razdoblja komunističke vlasti. Neke od navedenih načelnih primjedbi odnose se i na ovu knjigu, ali one ne mogu umanjiti istraživački trud, rezultate i stručnu i društvenu korist. Svim istraživačima suvremene povijesti zbirke će biti nezaobilazan izvor, ali će za cjelovit uvid u razdoblje rata i poraća nužno biti upućeni da uz ove zbirke koriste i one nastale u prijašnjim vremenima.

Ova zbirka dokumenata opsegom je znatno veća u odnosu na knjigu *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. - 1946., Dokumenti*, 2005. (344 str.), a koju su uz V. Geigera priredila još dva arhivista i jedan historičar. Iako tematski "sužena" na područje Slavonije, Srijema i Baranje, ova knjiga ipak ima mnogo više dokumenata (u prijepisu i presliku) – 203 – u odnosu na ranijih 118. U zbirci se objavljuje gradivo domaćih i stranih arhiva, ali je pretežno riječ o dokumentima koji se čuvaju u HDA u Zagrebu. Uključeni su i neki relevantni dokumenti objavljeni u drugim zbirkama dokumenata. Predgovor ovoj knjizi *Dokumenata* opsežniji je no onaj iz prve knjige i zauzima 14 stranica (27.-41.) u odnosu na prijašnjih sedam. Popis kratica se nalazi na stranicama 43.-45., imensko kazalo na stranicama 669.-699., mjesno kazalo na stranicama 700.-713., a dokumenti zauzimaju stranice od 47. do 668.

U tematskom pogledu najviše je dokumenata o akcijama "čišćenja" odnosno likvidacijama pojedinaca i skupina od Jugoslavenske armije, progonu njemačke i mađarske narodnosne skupine, zarobljeničkim logorima te represivnim mjerama uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu 1945., a brojni su i Oznini popisi "neprijatelja". Zbirka započinje dokumentom Inicijativnog odbora ZAVNOH-a od 26. svibnja 1943. o ciljevima NOP-a, a završava popisom zarobljeničkih logora na području Jugoslavije od 1. travnja 1947. O pojedinačnom slučaju najviše je dokumenata u vezi s ubojstvom 23 mještana sela iz okolice Slavenskog Broda odnosno iz kotara Donji Andrijevci: Jaruge, Kruševica, Sikirevci, Slavonski Šamac, Strizivojna i Velika Kapanica. Desetak dokumenata o ovom događaju zauzima u knjizi stranice 498. - 553. Jasno naređenje ili vlastita interpretacija (dokumenti impliciraju obje mogućnosti) "zadatka" s višeg mjesta navela je političkog komesara 12. proleterske brigade, tada smještene na brodskom području, da sa *ad hoc* stvorenom "specijalnom" skupinom u noći s 8. na 9. studenog 1945. na okrutan i mučki način obračuna s mještanima za koje je smatrao da se bave "podrivanjem" nove vlasti odnosno pokušajem "rovarenja" uoči izbora. Među ubijenima su bile i tri žene i jedan 15-godišnji dječak. Kasnije provedena istraga – iz priloženih dokumenata je vidljivo da je to učinjeno najvećim dijelom zbog uznemirenosti stanovnika nezakopanim leševima – nije jasna u "vrednovanju" ove akcije: istražitelji Ozne u svojim su pitanjima ustrajavali na rekonstrukciji događaja. Obračanje CK KPH CK KPJ-u upire na samostalno djelovanje vojnih tijela, ali i na implicitno opravdanje ubojstava jer govori da je riječ uglavnom o "ustaškim simpatizerima" (541.). Dopis iz Beograda govori o istrazi protiv političkog komesara, ali i o potrebi "da se taj događaj prikaže drugačije, jer bi politički odjeknuo ako bi se saznalo". Na koji je način to učinjeno pokazuje Oznino zaključno stajalište: "Čitav slučaj vrlo je kompliciran i teško će se moći izgladiti a da se u izvjesnoj mjeri i nekompromitira naša vojska." Stoga se predlaže "da se usvoji stav": sve je to rezultat urote nekih pojedinaca u vojsci i preostalih ustaških skupina "da čine nered koji bi trebao poremetiti izbore" (548.-549.). Uz dokument s imenskim popisom ubijenih osoba ovo je zadnji spis o ovom slučaju i čitatelju ostaje da nagađa je li njegov glavni akter (kao i ostali pripadnici skupine) ikako sankcioniran ili je – dijelom i stoga što mu je jedan od braće u to vrijeme bio na visokoj vojnoj dužnosti – bio samo ukoren zbog nedovoljno dobro obavljene "zadatka". Građa o ovom događaju kao i niz drugih dokumenata u zbirci oslikavaju jasnije nego svi dosadašnji historiografski radovi o izborima 1945., uključujući i radove autorice ovog prikaza, složenu i represivnu atmosferu u kojoj su se događali.

U Predgovoru knjizi iscrpno je rekonstruiran normativni okvir koji je nova vlast načinila da bi zaštitila novi poredak i obračunala se s njegovim protivnicima. Priređivač pri tome ističe proturječnosti između političko-programskih dokumenata – u kojima se demokratskom frazeologijom predstavlja novi ideal društva i prijetećeg jezika krivičnog zakonodavstva – koje u širokim zamasima i neodređenim formulacijama otvara arbitrarnu mogućnost da se broj potencijalnih inkriminacija umnožava. Također, Predgovor skreće pažnju, pozivajući se na dokumente, na “mlakost” postupanja prema počiniteljima zločina i zloupotreba: iako se često i otvaraju istrage, one rijetko sankcioniraju, više se teži općim opravdanjima ili “slijeganju” problema. Temeljna je teza Predgovora da je represija/zločin bila manje osvetnički čin, a više racionalno utemeljena namjera da se akcijama likvidacija i drugim oblicima zastrašivanja pacificira svaki mogući otpor i protivljenje novoj vlasti.

Bilo bi korisno da je u uvodnom tekstu naznačen širi kontekst svim ovim događajima, i onima tijekom rata, kao i kasnije. To jesu poznate činjenice, ali njihovo ispuštanje dovodi do toga da čitatelj može imati dojam da je partizanska vojska (odnosno njezin vojno-policijski aparat) 1944. godine ratovala samo s civilima odnosno da je riječ “samo” o građanskom ratu, pri čemu opet nedostaje i koja riječ o “drugoj” strani.

Neke kritičke primjedbe mogu se uputiti i na pojmovno/kronološko/tematska objašnjenja u bilješkama jer nije uspostavljen jedinstven kriterij opreme dokumenata. Znatno dio bilješki ističe se iscrpnošću informacija, ali je riječ uglavnom o jednoj užoj problematici. Iako neki aspekti povijesti neposredno nakon Drugoga svjetskog rata nisu još uvijek obrađeni, ipak je bilo moguće i na temelju postojećih istraživanja načiniti informativne bilješke za niz širih događaja i pojmova, a što bi sigurno pridonijelo kvaliteti popratnih bilješki.

Istraživačima razdoblja komunističke vlasti publicirana građa olakšava svladavanje opsežnog, a još uvijek arhivistički slabo obrađenoga gradiva nakon 1945., a time i nedostatka obavijesnih pomagala. Ova zbirka zorno svjedoči o upitnoj razini arhivističke obrade dokumenata političkih organizacija i institucija tog razdoblja (izuzimajući iscrpan inventar fonda Ozne u HDA u Zagrebu). Utoliko, neke primjedbe koje se mogu uputiti ovoj zbirci nisu primarno propust priređivača, nego odraz stanja u arhivima u kojima su ovi fondovi godinama u procesu “sređivanja” (npr. vidjeti “signature” koje su odraz različitog načina/stupnja sređenosti: na str. 51. kao izvor se navodi “HDA, Zagreb, NV –18/2042 C 0313. kut.16”, na str. 55. “HDA, Zagreb, 1491, 30/35, kut 17”, na str. 216. “DAO, Kotarski NOO Valpovo” !?). Bilo bi uputno da je priređivač o tome izvijestio čitatelje. Jer, kako mi je iz vlastitog iskustva poznato, događa se da neki dokument koji je “fizički” bio na jednom mjestu (fond, serija, kutija) nakon nekog vremena nije moguće naći pod istom “signaturom”. Tako se otvara mogućnost da čitatelj ove zbirke koji – zbog bilo kojeg razloga ipak želi vidjeti originalne dokumente – njih ne nađe, što može unijeti sumnju u vjerodostojnost rada priređivača. Ona je u ovom slučaju neopravdana jer je slijeđena “privremena” signatura. Nejasno je zašto priređivač (odnosno priređivači prve knjige) nije prigodom navođenja arhiva, fondova, serija niti jednom nije naveo njihov puni naziv, nego je čitatelj stavljen pred “šifre” koje mu malo znače. U vezi s opisanim stanjem obrađenosti građe jest i sljedeće: nakon višegodišnjeg istraživanja tek sam iz prve zbirke *Dokumenata* saznala da u HDA, u fondu 1220, postoji dokumentacija “Rara”. Nije jasno kako se dolazi do podataka o toj skupini dokumenata, što znači da ona praktično nije dostupna “običnim” nego samo “dobro obaviještenim” istraživačima. Kada budu napokon načinjena i svima dostupna obavijesna pomagala o građi nakon 1945., onda sigurno neće biti ovakvih iznenađenja.

Broj objavljenih dokumenata u ovoj zbirci izaziva i jedno posebno pitanje koje bi moglo biti nova istraživačka tema: Kako to da je ta ista vlast ostavila iza sebe toliko dokumenata (uz mogućnost da i nisu svi sačuvani što je dokazano i u knjizi) o svojim zločinima?

Zaključno, i uz kritičke primjedbe, ova je knjiga vrijedno stručno djelo koje će biti potrebno svim istraživačima suvremene povijesti jer dokumenti u njoj pružaju mnogostruk uvid i to ne samo u djelovanje represivnog sustava komunističke vlasti, nego i različite aspekte političkog i društvenog života, od načina komuniciranja u vertikalnoj hijerarhiji do procesa razvijanja političke frazeologije. Od velike je koristi i sustavan prikaz formalnopravnog okvira i osobito kaznenog zakonodavstva partizansko/komunističke vlasti u razdoblju 1943.-1946. izložen u Predgovoru. Također, važno je što se u ovoj zbirci dokumenata – za razliku od dosad uobičajenog publiciranja dokumenata o “slučajevima” istaknutih pojedinaca/žrtava – kao likovi pojavljuju i “obični” ljudi/žrtve čija je sudbina ostala dosad poznata samo njihovu užem krugu i time “zagubljena” u povijesnoj dinamici. Ova je knjiga zanimljiva i široj javnosti jer obnavlja sjećanja suvremenika i potvrđuje ili opovrgava priče i dojmove koje pojedinci ili skupine imaju o tom dijelu prošlosti.

KATARINA SPEHNJAK

Ivan J. BOŠKOVIĆ, *Orjuna: ideologija i književnost*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2006., 500 str.

Naslov ove knjige plijeni širinom i intrigira temom, no iščitavanje sadržaja ipak pokazuje kako je on mnogo bolje pogođen marketinški nego sadržajno. Sadržaj i ciljevi knjige bitno su uži od onih koje postavlja njezin naslov, a jasnije su određeni u uvodu. Riječima samog autora: “Ova knjiga želi rasvijetliti neistražene procese, ideje, političke orijentacije i tendencije koje su oblikovale kulturnu i književnu povijest Splita u prvoj polovici XX. stoljeća. Analizirat će se i dokazivati postojanje utjecaja nacionalističke/unitarističke i orjunaške ideologije na književnost i književno profiliranje autora *splitskoga književnog kruga* između dvaju ratova. Pod navedenom odrednicom razumijevamo autore i stvaralaštvo pisaca Splita, Hvara, Trogira i Brača na književnom i kulturnom polju u navedenom vremenskom odsječku, a za potrebe ove knjige značenje odrednice prošireno je i na djelovanje pisaca iz drugih sredina koji su u jednom dijelu svoga života djelovali i djelovanjem gravitirali Splitu kao središtu” (7.). Knjiga predstavlja nešto proširenu verziju autorove doktorske disertacije obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2006. godine pod naslovom *Orjuna i njezini refleksi na književnost splitskog književnog kruga između dvaju svjetskih ratova*. Knjiga Ivana J. Boškovića zanimljiva je s gledišta različitih struka pa su u skladu s tim iz različitih struka i njezini recenzenti (Ivo Goldstein, Tonko Maroević i Krešimir Nemeć).

U uvodnim dijelovima knjige autor zalazi duboko u prošlost. Povijesni pregled započinje s nastankom Dioklecijanove palače i grada Splita skicirajući u prvom od uvodnih poglavlja političke mijene do uspostave druge austrijske vladavine 1813. godine (10.-14.). Drugo poglavlje pod naslovom “Ilirski pokret” tek nas postupno približava glavnoj temi knjige (15.-23.). Tu su ocrtane glavne smjernice procesa oblikovanja nacionalne

svijesti na hrvatskom prostoru te idejna lutanja, traganja i preispitivanja koja su zajedno s vanjskim utjecajima i pritiscima dovela do nastanka različitih ideologija, pokreta i političkih stranaka do početka I. svjetskog rata. U sadržaju poglavlja napravljen je veliki iskorak u odnosu na njegov naslov koji pokriva tek početne odlomke. Začuđuje i to što su mnogo detaljnije oslikane prilike u središnjoj Hrvatskoj nego u Dalmaciji, iako bi glavna tema knjige nalagala obrnuti odnos. Poseban naglasak u ovom poglavlju stavljen je na pojavu, djelovanje i ideološka opredjeljenja *nacionalističke omladine* u čijim su redovima bili mnogi kasniji pripadnici Orjune. Među raznolikim idejama koje nalazimo u tim krugovima, značajnu je ulogu imala i jugoslavenska/južnoslavenska ideja, te pojam "narodno jedinstvo". Autor posebno naglašava kako u to vrijeme to jedinstvo nije ujedno značilo i potiranje nacionalnih posebnosti, već više potrebu političke i kulturne suradnje. No, ujedno i upozorava kako je sama ideja o narodnom jedinstvu u sebi sadržavala zametke ideje integralnog i unitarnog jugoslovenstva. Ipak, već uoči I. svjetskog rata nastaje rasprava koja će postati temelj ideologije integralnog jugoslovenstva. Riječ je o knjižici Milana Marjanovića *Narod koji nastaje* iz 1913. godine u kojoj je razrađena ideja o jednom, "srpskohrvatskom" narodu (24.-28.). U isto vrijeme otvara se i rasprava o jedinstvenom srpsko-hrvatskom književnom jeziku potaknuta Skerlićevim prijedlogom o prihvatanju ekavskog narječja kao zajedničkog (28.-33.). Iako su taj prijedlog lingvisti primili suzdržano i s protuargumentima, dio književnika i političara odobravao je i prihvatio prijedlog. U stvaranju jednog naroda, osim jezika, značajnu je ulogu trebala odigrati i kultura/umjetnost (34.-36.).

S obzirom na glavnu temu ove knjige posebno je pitanje zašto su ideje koje su vodile integralnom jugoslovenstvu našle uporište baš u Splitu. Odgovor na ovo pitanje autor traži u poglavlju pod slikovitim naslovom inspiriranim rečenicom V. Čerine: "Split je treći korijen i treća potencija iz (dvije) ništice" (37.-50.). Nalazi ga u tome što je Split tada bio "mali provincijski grad" opterećen unutarnjim proturječjima, grad u kojem su se "prelamali različiti etnički, kulturni, politički i religijski utjecaji, mitovi i ideje", grad odijeljen od Zagreba "društvenim razvojem" i slabim vezama, grad u kojem je doduše bilo kulturoloških i književnih događaja, ali nije predstavljao veće kulturno i književno središte (37.). Stoga autor smatra da je Split svjesno izabran za središte djelovanja zagovornika ideje "naroda koji nastaje", koji su podilaženjem lokalnim strastima nastojali pojačati odvojenost od Zagreba, a time ujedno i otupiti hrvatsku nacionalnu svijest. Zbog istih je razloga, zaključuje autor, Split izabran za mjesto okupljanja i djelovanja do 1911. godine *napredne*, a od 1912. godine *nacionalističke omladine*. Značajan prostor posvećen je sastanku omladinaca u kolovozu 1911. godine, te odvajanju *nacionalističkog* krila od redova *napredne omladine*. U rasvjetljavanju rada i djelovanja *napredne/nacionalističke omladine* u Splitu i njezina značaja kao svojevrsnog ishodišta kasnije Organizacije jugoslavenskih nacionalista (Orjune) posebno mjesto zauzimaju časopisi i listovi, pa su posebno obrađeni oni koji su izlazili u Splitu – *Val*, *Ujedinjenje*, *Naprednjak* i *Zastava* (51.-60.). Uvodni dio knjige zaključuje analiza književnih radova pripadnika *nacionalističke omladine* (61.-70.).

Glavni dio knjige podijeljen je u dva dijela od kojih se u prvom obrađuje nastanak, djelovanje i ideologija Orjune, a u drugom sudbine i književni rad pojedinih pisaca splitskoga književnog kruga koji su bili pod utjecajem Orjune. Unatoč opširnim uvodnim dijelovima knjige njezin I. dio također sadrži uvodna poglavlja u kojima se razmatraju sudbine bivših pripadnika nacionalističke omladine tijekom I. svjetskog rata (71.-73.), događaji vezani uz raspad Austro-Ugarske i nastanak prve jugoslavenske države (74.-76.), te napokon prilike u Splitu i Dalmaciji između dvaju svjetskih ratova (77.-83.). Razmatrajući prilike u Splitu i Dalmaciji tijekom međuratnog razdoblja autor se koncentrira isključivo na događaje u kojima je jugoslovenstvo dolazilo u prvi plan, poput pro-

glašenja Kraljevine SHS, Rapalskog ugovora ili atentata na kralja Aleksandra, a rekonstruira ih uglavnom prema izabranim novinskim člancima bez ulaženja u širi kontekst tih događaja.

Osnivanje Jugoslavenske napredno-nacionalne omladine (JNNO) 1921. godine u Splitu, njezino organizacijsko prerastanje u Orjunu, karakter i djelovanje tih organizacija, njihova ideološka isključivost i otvoreno korištenje nasilja kao metode političke borbe vrlo su slikovito prikazani zahvaljujući korištenju suvremenog tiska (84.-93.). Međutim, u ovom poglavlju primjetan je problem autorova nepoznavanja ili tek površnog i proizvoljnog korištenja historiografskih radova, što će još više doći do izražaja u poglavljima koja slijede. Dobre su analize u kojima autor utvrđuje sličnosti i razlike u ideologiji i retorici Orjune i ranije *napredne/nacionalističke omladine*, te posebno odnos između ideologije i retorike Orjune. Iako je ostvarenje integralnoga jugoslavenskoga nacionalizma kao glavni cilj djelovanja Orjune jasan, organizacija nije imala temeljitije razrađeni ideološki program koji bi bilo moguće naći na jednom mjestu. Stoga autor ključne elemente njihove ideologije iščitava iz statuta organizacije i brojnih novinskih članaka razasutih po brojevima lista *Pobeda*, koji je Orjuna pokrenula u Splitu 1921. godine (94.-111.). Usporedno s tim daje i sliku djelovanja Orjune, njezina odnosa s političkim strankama te unutarnjih problema koji su potresali organizaciju od 1925. godine dalje, ali bez ikakvog pozivanja na radove povjesničara koji su obrađivali tu problematiku. Slabo poznavanje općih povijesnih prilika i historiografske literature autora dovodi u ovom dijelu teksta do niza faktografskih pogrešaka poput tvrdnji da se Svetozar Pribičević razišao s "nekim članovima njegove Demokratske stranke" u vrijeme donošenja rezolucije 1. kolovoza 1928. ili da se dio orjunaša počeo identificirati s politikom Samostalne demokratske stranke tek u vrijeme Radićeva ubojstva (108). Pri tome autor ne vodi računa da je SDS nastao 1924. godine i da su mnogi istaknuti orjunaši bili članovi upravo te stranke i prije atentata na hrvatske zastupnike u beogradskoj Skupštini.

U I. dijelu knjige treba istaknuti analizu pisanja orjunaškog glasila *Pobeda* (112.-129.). U njemu su uz dalmatinske suradivale i jugoslavenski nacionalisti iz drugih krajeva, a drži ga se glavnim glasilom Orjune tijekom dvadesetih godina. Uz osnovne podatke o urednicima i suradnicima lista, autor analizira pisanje lista o glavnim političkim protivnicima koji su u jednom članku iz 1921. godine nazvani bakcilima. To su zagrebački Židovi, frankovci, klerikalci, komunisti, Stjepan Radić, zajedničari, Ante Trumbić i grad Zagreb. Ovaj dio obiluje citatima koji vrlo jasno predočuju i karakter orjunaškog tiska i način obračunavanja s političkim protivnicima. Većina je tih citata pravo zrcalo govora mržnje. Međutim, ove citate autor uglavnom jednostavno niže bez ikakva povezivanja s okolnostima u kojima su napisani. Zbog toga su originalno orjunaškim proglašena i neka stajališta koja to uopće nisu. Tako se, primjerice, kao originalno orjunaške optužbe na račun Stjepana Radića navode optužbe s početka 1925. godine (123.) iako je riječ o optužbama koje su iznosila službena tijela vlasti u vezi s istragom koja je tada vođena protiv Radića pa je u isto vrijeme takve optužbe moguće naći i u listovima koji nisu bili povezani s Orjunom. Originalno orjunaškim stajalištem autor će proglasiti i mišljenje da je Ante Trumbić bio blizak Hrvatskoj zajednici (126.) iako njegova suradnja s HZ-om u historiografiji uopće nije upitna. U ovom dijelu knjige autor upada i u proturječje sa samim sobom govoreći o odnosu Orjune prema Radiću. Dok je ranije ustvrdio kako se odnos Orjune prema Radiću počeo mijenjati već s njegovim ulaskom u zajedničku vladu s radikalima 1925., a posebno nakon toga u vrijeme formiranja SDK (107.), dotle u analizi pisanja *Pobede* o Radiću navodi da je do promjene došlo tek s atentatom 1928. godine (124.). Kako u analizi pisanja *Pobede* preskače razdoblje između Radićeva uhićenja na početku 1925. i atentata 1928., propušta rasvijetliti kako ovo pitanje tako i pitanje potresa koji je Orjuna pretrpjela u navedenom razdoblju u vezi s promjenama na široj poli-

tičkoj sceni. Iskorak u pogledu nastojanja da se pisanje *Pobede* smjesti u povijesni kontekst napravljen je u vezi s frankovcima, ali je rezultat tog nastojanja prilična zbrka između onoga što je vezano uz razdoblja prije i poslije I. svjetskog rata. To se možda najbolje vidi u rečenici: "Drugi "najopasniji roj kužnih bacila" orjunašima su – frankovci, kojima je opet na čelu jedan Židov – Josip Frank!" (115.). To što je Josip Frank umro 1911., a Orjuna/JNNO nastala 1921. pri ovako površnom pristupu očito je posve nebitno.

Prvi dio knjige zaključuju poglavlja o osloncima orjunaštva ("Mladošću osveženo jugoslavenstvo", 130.-131.), književnim radovima u *Pobedi* ("Književnost Orjune", 132.-136.) i zaključcima (137.-141.). U dvama su zaključcima lijepo sažete osnovne postavke ideologije Orjune, načelni odnos Orjune prema književnosti, odnos orjunaša prema protivnicima, kao i mjesto Orjune u životu Splita i Dalmacije.

Drugi dio knjige posvećen je piscima i njihovim književnim djelima. Otvara ga poglavlje o Niki Bartuloviću (Starigrad, 1890. - ? 1943./1945.), potpredsjedniku Direktorija Orjune, Ravnatelju splitskog kazališta 1921.-1926., književniku i publicistu, a tijekom Drugog svjetskog rata pripadniku četničkog pokreta (145.-231.). Prve su stranice posvećene Bartulovićevu životnom putu od rodnog Starigrada na Hvaru do nasilne smrti u nerasvijetljenim okolnostima krajem Drugog svjetskog rata. Taj je životni put uglavnom lijepo oslikan. Začuduje tek ispuštanje podataka o povezanosti Bartulovića sa SDS-om i SDK-om, iako je bio čak i zastupnik u Oblasnoj skupštini Splitske oblasti, to više što je pripadnost stanci i koaliciji mogla biti važna u analizi Bartulovićevih romana u kojoj se primjerice govori o odnosu prema S. Pribičeviću. Bartulovićevo je književno djelo opsežno. Autor utvrđuje da je ideologija najprisutnija u njegovim romanima i dramama, dok se u novelama, koje drži najkvalitetnijim dijelovima Bartulovićeve književnog stvaralaštva, najmanje ogleda. Iako ovdje nema smisla detaljno prikazivati književne analize, treba istaknuti kako bi sadržaj i analiza romana *Na prelomu* iz 1929., odnosno njegove izmijenjene verzije nastale tijekom Drugog svjetskog rata, a objavljene 2003. pod naslovom *Glas iz gorućeg grma*, trebale biti povjesničarima vrlo zanimljive zbog autobiografskih motiva i mnogobrojnih dijelova koji se odnose na povijesne događaje, pojave i ličnosti prvih desetljeća 20. stoljeća (183.-225.). Također, treba istaknuti mnogobrojne paralele koje je autor utvrdio između tog romana i pisanja lista *Pobeda*.

Drugi pisac čije se djelo obrađuje u ovoj knjizi je Đuro Vilović (Brela, 1889. –Bjelovar, 1958.) koji je u razdoblju između dvaju svjetskih ratova smatran jednim od najčitanijih pisaca (232.-288.). Vilovićev životni put prepun je obrata, a rekonstrukciju njegova tijeka autor knjige umnogome iščitava iz Vilovićevih književnih djela. Iako su stranice o Viloviću zanimljivo štivo, on nikada nije bio pripadnik Orjune, niti je u međuratnom razdoblju djelovao u Splitu, pa nije jasno po kojem je kriteriju uvršten u ovu knjigu. Ukratko, rođen je u Brelima, završio gimnaziju u Splitu, a zatim teologiju u Zadru, te filozofiju u Beču. Počeci njegova književnog djelovanja vezani su uz promicanje ideja tradicionalnih vrijednosti (kuća, obitelj, zavičaj, vjera), da bi zatim nastavio pisati u duhu hrvatske psihološke proze. Nakon Prvog svjetskog rata službuje u Međimurju, gdje je zbog ljubavi prema ženi odlučio napustiti redove katoličkih svećenika. Pokušao je prijeći na pravoslavlje, ali bez uspjeha, pa je prešao među protestante. Ove će promjene kasnije doći do izražaja u njegovu književnom radu u vidu obračuna s Katoličkom crkvom kao institucijom, te u ljubavnim i erotskim motivima. Osim toga, u književnom radu isticao je i hrvatski povijesni i kulturni karakter Međimurja, a u radovima iz tridesetih godina ističu se i socijalni motivi. Vrlo je malo Vilovićevih tekstova koji imaju ideoloških elemenata, a i u njima je kritičan prema orjunaštvu. Zašto je onda uključen u ovu knjigu? Tijekom Drugog svjetskog rata bio je pripadnik četničkog pokreta kao i neki raniji orju-

naši. To je autoru, uz činjenicu da je bio kritičan prema Katoličkoj crkvi, bilo dovoljno da ga uvrsti u ovu knjigu.

Mirko Korolija (Kistanje, 1886. – Šibenik, 1934.) je dio svog života proveo u Splitu (289.-313.), gdje ga nalazimo dvadesetih godina kada je bio jedan od predsjednika Direktorija Orjune, intendant i direktor splitskog kazališta. Njegova su djela, pjesnička i dramska, uglavnom temeljena na srpskoj nacionalnoj tradiciji i mitologiji, a Jugoslavija uspostavljena na srpskim žrtvama. Istaknuti predstavnik Orjune u Splitu bio je i Ćiro Čičin-Šain (Vodice, 1890. – Split 1960.), novinar, publicist, književnik i prevoditelj (314.-336.). Znatna dio njegova rada kvalitetom se izdiže iznad ideološkog značaja. Najviše ideoloških elementa vidljivo je u njegovim dramskim radovima. Tijekom Drugog svjetskog rata pristupio je partizanskom pokretu, a usporedba ideoloških značajki njegove aktovke *Sestre* iz 1945. s deset godina ranijom scenskom recitacijom *Kralj i otadžbina* pokazuje kako se autor od uvjerenog monarhista prometnuo u zagovornika komunističke revolucije, ali je istovremeno ostao uvjereni Jugoslaven zamijenivši orjunaško integralno jugoslavenstvo kasnijim bratstvom i jedinstvom.

Sibe Miličić (Brusje, otok Hvar 1886. – ? 1944.) slikar, književnik i diplomat, neobičan je lik s bogatim književnim opusom (337.-427.). Kao i u slučaju Vilovića, može se postaviti pitanje je li mu mjesto u ovoj knjizi. U oba slučaja riječ je o osobama intrigantnih sudbina s radovima koji s umjetničkoga gledišta nisu beznačajni zbog čega je autorov interes za njihovo djelo i sudbine razumljiv. Ali ni Miličić nije bio član Orjune, niti je u međuratnom razdoblju djelovao u Splitu. No, za razliku od Vilovića u Miličićevu je životu jugoslavenstvo imalo veliki i dugotrajan značaj. Još kao gimnazijalac oduševljava se Srbijom, a neko vrijeme i socijalističkim idejama. Zbog problema s austrijskim vlastima u Dalmaciji preselio se 1911. u Beograd i radio kao gimnazijski profesor. U Prvom svjetskom ratu dobrovoljno pristupa srpskoj vojsci, a od 1918. do 1941. obavlja različite poslove u diplomatskoj službi. Nakon izbijanja Drugog svjetskog rata vraća se u Brusje i s vremenom se sve više oduševljava partizanima kojima na kraju i osobno pristupa, a i zadnje su mu pjesme uz njih vezane. Ekavicom je počeo pisati prije Prvog svjetskog rata i tek će se uoči Drugog svjetskog rata vratiti ijekavici. U poeziji je pratio svjetske trendove i mijenjao stilove. Pripovjedna mu je proza uglavnom vezana uz zavičaj. Ideologija je u njegovim djelima nazočna tek mjestimice i autor knjige ističe kako bi Miličićev rad trebalo revalorizirati i ne isključivati ga olako iz hrvatske književnosti. U vezi s uvrštavanjem Miličića u ovu knjigu a da nije utvrđena ikakva veza između njega i Orjune, treba napomenuti kako se u cijeloj knjizi uopće ne vodi računa o tome da Orjuna, iako je široj javnosti zasigurno najpoznatiji nosilac ideologije integralnog jugoslavenstva, nije ujedno bila i jedini nosilac te ideologije, a samo prihvaćanje jugoslavenstva ne znači ujedno i pripadnost Orjuni kao organizaciji.

Radovi Ive Lahmana (1902.-1930.) uglavnom su novinarski radovi, prikazi i kritike kulturnih događanja, uz nekoliko pjesama. S obzirom na njegovo jugoslavensko opredjeljenje autor ističe njegov utjecaj u kulturnom životu Splita nakon Prvog svjetskog rata (428.-446.). Lahmanovo ime vezano je uz pokretanje orjunaške *Pobede*, kao i ime Branka Stanojevića (Split 1897.-1921.) čija je veza s Orjunom očito ostala samo na tome. Stanojevićeve pjesme uglavnom su intimističkog sadržaja bez ideoloških naglasaka. Na kraju ovog dijela autor iznosi nekoliko napomena o radovima drugih autora u kojima se mogu vidjeti "refleksi orjunaškog svjetonazora" još jednom potpuno poistovjećujući zanos jugoslavenskom idejom i monarhističko opredjeljenje s pripadnošću Orjuni. Knjiga završava zaključkom u kojem se ističu veze između ideologije i književnosti u djelima obrađenih pisaca (454.-467.).

Na kraju bi se bilo dobro vratiti na početak. Ova knjiga nesumnjivo utvrđuje utjecaj ideologije integralnog jugoslavenstva na sadržaj i karakterizaciju likova u dijelu književnih djela pojedinih pisaca splitskoga književnog kruga. Međutim, ostaje potpuno nejasno o kolikom je dijelu pisaca splitskoga književnog kruga riječ. Unatoč opširnim uvodnim dijelovima knjige nigdje nije razjašnjeno djelovanje splitskoga književnog kruga u međuratnom razdoblju, niti je išta o njemu rečeno. Knjiga je doista opširna i s pravom se može postaviti pitanje je li trebalo još podataka u nju ugrađivati. No, ako je u uvodnim dijelovima knjige bilo mjesta za Dioklecijana, Tomu Arhiđakona i Kolomana Arpadovića, kao i za mnogobrojne povijesne likove i pojave koje s Orjunom i splitskim književnim krugom međuratnog razdoblja nemaju nikakve očite veze, onda se zasigurno moglo naći malo mjesta za objašnjenje što je uopće splitski književni krug međuratnog razdoblja, koje književnike uključuje i pod kakvim su umjetničkim, ali i političkim utjecajima djelovali.

Knjiga je opremljena popisom literature (469.-482.) i kazalom imena (483.-495.). Na žalost, neki dokumenti koje autor donosi u cjelini poput Rezolucije hrvatske i srpske napredne omladine od 11. kolovoza 1911. i proglašava *Ujedinjenjem Oslobođenju* iz 1912. godine nisu doneseni kao prilog tekstu, već u bilješkama koje se protežu na više stranica, što je nepregledno i slabo uočljivo.

Zanimljivošću teme i velikim trudom autora da na jednom značajnom primjeru iz 20. stoljeća pronikne u međusobne odnose književnosti, novinarstva, ideologije i politike, te da razjasni utjecaje ideologije na pojedine ljudske sudbine, knjiga Ivana J. Boškovića donosi značajno osvježenje u interdisciplinarnu trendove domaće znanosti. No, knjigu treba čitati s mnogo opreza jer, barem s točke gledišta povijesne znanosti, obiluje površnošću i propustima koji nestručnog čitatelja lako mogu odvesti u niz zabluda. Ipak, govoreći o propustima u ovoj knjizi vezanim uz nepoznavanje historiografije i povijesnih događaja, treba voditi računa kako autor knjige nije povjesničar. Također treba istaknuti i to da izbor interdisciplinarnu temu zahtijeva mnogo rada i učenja od drugih struka što svakako nije lak zadatak za autora. Međutim, treba reći i to da je knjiga temeljena na doktorskoj disertaciji branjenoj pred mješovitom komisijom s Odsjeka za hrvatski jezik i književnost i s Odsjeka za povijest te da je jedan od recenzentata knjige povjesničar, čime je knjiga dobila veću težinu pa se očekuje da bude u skladu i s dosezima povijesne znanosti.

ZDRAVKA JELASKA MARIJAN

Marko MATIJEVIĆ, Mladen DOMAZET, *Solinska svakodnevnica u osvit novog doba*, Zvonimir, Solin 2006., 211 str.

Svakidašnji život prošlih vremena široka je tema podjednako zanimljiva znanstvenicima različitih znanosti kao i široj javnosti, a posebno onoj o čijem je zavičaju riječ. Marko Matijević i Mladen Domazet obradili su svakidašnjicu Solina od sredine 19. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata. U povijesti Solina to je vrijeme postupnih, ali velikih promjena tijekom kojih se bogato selo u idiličnom krajoliku pretvara u industrijski gradić okružen tvornicama.

Knjigu otvara poglavlje o razvoju Solina i njegovih zaselaka tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća (11.-32.). Tu su prikazane osnovne smjernice prostornog razvoja, izgled građevina i naselja, demografskog razvoja, obrađenih zemljišnih površina, prometnog razvoja, industrijalizacije, elektrifikacije, zaštite arheoloških nalazišta od izgradnje, općinskih i državnih službi na području sela te crkvene organizacije. Od solinskih zaselaka najviše je pažnje posvećeno Blacima kao najudaljenijem stalnom naselju. Pojedine su od ovdje iznesenih osnovnih smjernica i detaljnije obrađene u daljnjem tekstu.

Modernizacija svakidašnjeg života ogleda se, među ostalim, u promjenama u načinu odijevanja. Autori knjige detaljno rekonstruiraju upravo ono što u ovom razdoblju postupno nestaje, a to je narodna nošnja (33.-36.). Solinska nošnja baštinjena je od predačka koji su se na solinsko područje doselili u drugoj polovici 17. stoljeća s drniškog prostora pa se još u 19. stoljeću od drniške nošnje i nije razlikovala. Po tome je ona jedno od trajnijih svjedočanstava ranijih migracija. No, u razdoblju koje se u knjizi obrađuje solinska se nošnja postupno mijenja pod utjecajem susjednog Splita, općinskog središta kojemu je pripadalo solinsko područje, te početkom 20. stoljeća počinje dobivati više gradska obilježja. Lijepi prikaz svakidašnjeg života od osnovnih poslova do prehrane pruža poglavlje pod naslovom "Domaćinstvo" (37.-40.). S posebnom pažnjom tu se prate i promjene u svakidašnjici izazvane gospodarskim i političkim promjenama širih razmjera, ali i naporima k poboljšanju kvalitete života u kojima su značajnu ulogu u međuratnom razdoblju imali tečajevi raznih domaćinskih vještina kao i opći porast razine školovanosti stanovništva.

Svakidašnji je život prošlih vremena u daleko većoj mjeri bio prožet ulogom vjere (41.-62.) koja se ogleda u nizu običaja, načinu razmišljanja, organizaciji vremena, kao i mnogim drugim vidovima svakidašnjeg življenja. Središnje mjesto vjerskog života Solinjana bila je i jest crkva Gospe od Otoka. Sredinom 19. stoljeća ona je za naraslo pučanstvo već postala pretijesna. Nova crkva sagrađena je 1878. godine, a njezina oprema i uređenje dovršeni su tijekom sljedećih desetljeća. U crkveno-organizacijskom pogledu Solin je bio dio jedinstvene župe Vranjic-Solin. Rast broja pučanstva i uvjerenje Solinjana da ih župnik zapostavlja s vremenom su doveli do napetosti između stanovnika dvaju naselja, a 1911. godine konačno i do podjele župe na dvije. Sve do početka 20. stoljeća solinska se svakidašnjica u potpunosti poklapala s liturgijskim kalendarom i dnevnim ritmom koji su označavala crkvena zvona pa je radni dan poljoprivrednog stanovništva protjecao od *Zdravomarije* do *Zdravomarije*. No, s razvojem cementne industrije i zapošljavanjem u tvornicama dnevni je ritam mnogim stanovnicima počela označavati tvornička sirena. Među stanovništvo s komunističkim idejama prodire i ateizam, no na svakidašnji život većine stanovništva tada još nema jačeg utjecaja. Poseban značaj u životu Solinjana imala je bratovština Gospe od Otoka osnovana 1888. godine. U sklopu razmatranja o ulozi crkve u svakidašnjici autori donose i prikaz godišnjih blagdanskoblićkih običaja, među kojima svakako treba izdvojiti prikaz crkvenog slavlja i sajma na blagdan Male Gospe. Taj je sajam još od srednjega vijeka bilježen kao jedan od najvećih sajmova u Dalmaciji.

Sliku života nekadašnjih Solinjana nadalje upotpunjuje prikaz političkih prilika (63.-72.) od vremena borbe autonomaša i narodnjaka za vlast u splitskoj općini do uspostave Banovine Hrvatske 1939. godine. Posebno su obrađena nastojanja za izdvajanje iz splitske općine i stvaranje općine Solin – Vranjic. Ova nastojanja, koja su trajala između 1928. i 1936., nisu bila uspješna.

Posebnosti solinske svakidašnjice smještaj je naselja uz bogate ostatke antičkog i srednjovjekovnog razdoblja (73.-86.). Na teritoriju nekadašnje antičke Salone bile su površine koje su Solinjani obrađivali. Arheološka iskapanja i kontakti s arheolozima tijekom

19. i 20. stoljeća postupno su stvarali svijest o baštini na koju svaki dan nailaze, no te su spoznaje bile raznolike, a često su rezultirale anegdotalama. Ostaci iz Salone stoljećima su igrali značajnu ulogu u svakodnevici Solinjana. Pravilni i dobro klesani kameni blokovi korišteni su pri gradnji kuća, gospodarskih građevina i ogradnih zidova. Rimski natpisi, portreti i reljefi ukrasili su pročelja mnogih solinskih kuća. Sarkofazi su služili kao kamenice za čuvanje ulja, a cilindrične urne za čuvanje namirnica. Komadići mozaika i novčići bili su sastavni dio dječjih igara. Arheološke predmete Solinjani su prodavali Arheološkom muzeju u Splitu, ali i privatnim kolekcionarima, unatoč zakonskim odredbama i trudu Arheološkog muzeja, posebno njegova ravnatelja don Frane Bulića, da se to spriječi. Don Frane Bulić je silnim trudom i susretljivošću s vremenom postupno mijenjao odnos Solinjana prema baštini, a u posebno teškim godinama za zemljoradnike nastojao je Solinjanima osigurati zaradu na arheološkim iskopavanjima i drugim radovima za koja bi uspio dobiti sredstva od države. Stoga je bilo kakva povijest Solina na prijelazu 19. i 20. stoljeća nezamisliva bez oslikavanja njegove uloge.

U memoriji svakog naselja i njegovih stanovnika, kao i u dojmu koji druge osobe stječu u nekom mjestu značajnu ulogu imaju groblja. Stoga je i groblje na Gospinu otoku u Solinu značajno svjedočanstvo o negdašnjim vremenima, bogatstvu i siromaštvu, raskoši i skromnosti (87.-92.). Drugo svima vidljivo svjedočanstvo prošlosti su javni spomenici. Jedini veći solinski spomenik je kip Krista na Širini, postavljen na mjestu gdje se razdvajaju putovi za Sinj i za Trogir, kip kraj kojeg i danas mora proći svatko tko putuje prema Splitu ili iz Splita. O bogatoj kulturnoj prošlosti Solina svjedoče i spomen-ploče, posebno one u čast Prvoga međunarodnog kongresa starokršćanske arheologije održanog 1894., te ona podignuta kao spomen pronalasku grobne ploče kraljice Jelene.

Život Solina i Solinjana neraskidivo je vezan uz rijeku Jadro koju su stanovnici najčešće jednostavno zvali *Rika* (95.-112). Bogata vodom, iako kratkog toka, ova rijeka plijenom ljepotom izvora, brzicama, rukavcima i otočićima koje je formirala. Cijelom je kraju podarila plodnost i obilje vode. Uz nju su stoljećima bile smještene mlinice po kojima je Solin bio poznat na širem prostoru. Spominju ih još srednjovjekovni dokumenti, a katastar iz 1931. godine bilježi sedam mlinica s 51 mlinskim kolom. Tek na prijelazu 19. i 20. stoljeća počinje postupno propadanje mlinarstva, a početak Drugog svjetskog rata dočekalo je pet mlinica. Posebnu draž Solinu daju i mostovi preko rukavaca rijeke i njezina glavnog toka, pa je stoga opis postojećih mostova i onih kojih više nema također našao mjesto u ovoj knjizi. Regulacija toka rijeke i njezinih rukavaca provodila se nekoliko puta krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a bila je posebno značajna zbog suzbijanja malarije, olakšanja prometnih veza i iskorištavanja obradivih površina uz rijeku. Za život uz Jadro značajna je pastrva, no njezino je organizirano uzgajanje započelo tek tridesetih godina zahvaljujući slovenskom svećeniku Jakobu Kleindinstu po kojemu se ribogojilište danas zove. Za ljetnih vrućina rijeka je Solinjanima pružala mogućnost rashlađivanja pa su uz njezin tijek i ušće korištena mnoga neuređena kupališta. Kasniji razvoj industrije i povećanje zagađenja učinit će ovaj djelić svakidašnjice tek nostalgичnim sjećanjem na neko ranije izgubljeno vrijeme.

Gospodarsku osnovicu života Solinjana u razdoblju koje prati ova knjiga predstavljali su vinogradarstvo (113.-114.), mljekarstvo (115.-118.), cementna industrija (119.-134.) i naftna industrija (135.-136.). Vinova loza bila je stoljećima dominantna poljoprivredna kultura, ali je vinogradarstvo tijekom 20. stoljeća polako napuštano zbog niza udaraca koje su mu najprije zadale bolesti loza, a zatim ratno vrijeme, promjene granica koje su donijele probleme tržišta, te nepogodna politika taksa i trošarina koju je vodila prva jugoslavenska država. Ipak, do Drugog svjetskog rata vinograda je još uvijek bilo dosta. Dodatni izvor prihoda solinskih obitelji bilo je mljekarstvo. Solinske mljekari-

ce svakog su jutra nosile mlijeko na prodaju u Split, pješice ili na magarcu. Prijedlozi da im općina organizira prijevoz nisu naišli na razumijevanje. Prve solinske mljekare nastale su u 20. stoljeću. Intenzivnim uzgojem visokomliječnih pasmina one su unaprijedile mljekarstvo. Mljekare su organizirale vlastiti prijevoz, pa su tako bili mnogo konkurentniji od male obiteljske proizvodnje. Temeljna promjena u gospodarskom životu Solina ipak je izgradnja tvornica cementa i cementnih proizvoda. Prva je solinska tvornica cementa podignuta u Sv. Kaji 1904. godine, a nazvana je *Adriaportland*. Druga je tvornica podignuta u Majdanu 1908. godine, a nazvana je *Split*. Uz potrebe te tvornice vezan je početak elektrifikacije na solinskom i splitskom području. Seoski zborovi Solina, Vranjica, Mravinaca i Klisa, na čijim su zemljištima sagrađena tvornička postrojenja i otvoreni tupinolomi, prodali su zemljišta za vrlo niske cijene, ali su zauzvrat vlasnike tvornica ugovorima obvezali da im daju prvenstvo pri zapošljavanju. Obje su bile u većinskom vlasništvu stranog kapitala. Uvjeti rada u tvornicama bili su teški, a nadnice niske, ali je zbog teškoća u vinogradarstvu uvijek bilo više onih koji su tražili posao nego radnih mjesta. Sindikalno organiziranje radnika i širenje komunističkih ideja doveli su do organiziranja borbe za poboljšanje položaja radnika nakon Prvog svjetskog rata, ali bez većih uspjeha. Sliku industrijalizacije Solina zaokružuje izgradnja naftnih spremnika u Sv. Kaji 1927. godine za potrebe rafinerije u Sisku. Uz rad tvornica cementa vezan je i početak organiziranja dobrovoljnih vatrogasnih društava, no ona su unatoč čestim požarima u tvornicama u čijim je skladištima bilo i eksplozivna i lako zapaljivih materijala raspolagala vrlo skromnom opremom. Mnogo boljom zaštitom od požara nisu raspolagala ni naftna postrojenja, no tamo srećom nije izbio ni jedan požar (137.-138.). Porast broja obrtničkih radionica i trgovina u prvoj polovici 20. stoljeća izvršno pokazuje polaganom i postupnom mijenjanje od seoskog ka gradskom naselju (143.-146.), dok su na prometnom planu veće promjene donijele željeznice, a zatim autobusi (139.-142.). Solin je s atraktivnim prostorima uz Jadro bio omiljeno izletište Splitskana. Stoga nije čudno da je imao mnogo gostionica čijem su dočaravanju ugođaja autori posvetili posebnu pažnju (147.-150.). Veliki značaj za gospodarski razvoj Solina i iskorjenjivanje lihvarstva imala je Seoska zajmovna blagajna (151.-154.).

Obrazovanje, kultura i zdravstvo u Solinu bili su na mnogo višem stupnju razvoja od drugih seoskih područja Dalmacije, posebno onih u zaleđu. Prva osnovna škola otvorena je 1890. godine, a između dvaju ratova djelovale su u Solinu dvije. Blizina Splita olakšavala je i mogućnosti nastavka školovanja (155.-162.). Održavanju kulturnog života odraslih pridonosile su knjižnice i čitaonice (163.). Zdravstvenu službu na području sela organizirala je početkom 20. stoljeća splitska općina. Liječnik i babica zaduženi za više općinskih sela imali su sjedište u Solinu, a nakon Prvog svjetskog rata u Solinu su djelovali i privatni liječnici (164.-166.). Društveni život sela na svoj su način obogatili nogometni klub (167.-168.), sokolsko društvo (169.-172.), pjevački zborovi i glazbena društva (173.-176.), te plesovi, improvizirano kino i razne društvene igre (177.-180.). Svoj doprinos ugledu Solina dali su i poznati Solinjani djelovanjem u zavičaju i zapisanim sjećanjima, pa stoga knjiga završava dijelom posvećenim don Lovri Katiću, Vjekoslavu Paraću i Jozi Kljakoviću (181.-186.).

Knjiga je opremljena kronologijom važnijih događaja (187.-188.), kazalima osoba i toponima (189.-200.), popisom vlasnika fotografija i izvorne građe (201.), te bibliografijom (202.-207.). Među vrijednim priložima ovoj knjizi treba istaknuti karte i mnogobrojne fotografije, tekst don Frane Ivaniševića o Solinu iz 1925. godine, popis članova seoske zajmovne blagajne te izvode iz kataloga solinskih osnovnih škola.

Ova knjiga vrijedan je doprinos očuvanju sjećanja na sliku života ne tako davnog vremena, na sliku vremena koje je, kako su sami autori naveli "do jučer živjelo u pričama

naših djedova i očeva" (209.). Pa ipak, sliku te gotovo dojučerašnje povijesti i nije bilo tako lako sastaviti kako se to čini na prvi pogled. Živih je svjedoka svakim danom sve manje, a oni koji to mogu još svjedoče samo o završnom dijelu opisanog razdoblja. Stoga su se autori usmjerili na prikupljanje zapisa i fotografija razasutih po raznim tiskovinama i privatnim kućama, a određeni oslonac uspjeli su naći i u arhivskoj građi koje nema puno.

ZDRAVKA JELASKA MARIJAN

Stipan TROGRLIĆ, *Katolička Crkva u Istri, Nacionalno - političke i idejne podjele (1880.-1914.)*, C.A.S.H., Pula 2006., 232 str.

Kao što možemo pročitati iz nekoliko rečenica biografije na kraju knjige, Stipan Trogrlić završio je dva fakulteta i to Filozofski fakultet u Zagrebu (jednopedmetna povijest) i Teološko-pastoralni institut u Rijeci. Napisat ćemo da je osoba i primjerene formalne naobrazbe koja se može baviti tako složenom temom kakva je povijest Crkve, još k tome u nimalo jednostavnim istarskim prilikama s prijeloma pretprošlog i prošlog stoljeća.

O katoličkom pokretu u Istri S. Trogrlić je već napisao knjigu koja je izašla 2000. godine, pod naslovom *Katolički pokret u Istri, 1895.-1914.* Tamo je o autoru i njegovu djelu predgovor napisao prof. dr. sc. Miroslav Bertoša, bard istarske historiografije. Općenito uzevši, profesor Trogrlić je do sada u nizu od nekoliko desetaka članaka, od čega četrnaest znanstvenih radova, duboko zašao u problematiku koja se odnosi na crkvenu povijest u ogledu prijeloma spomenutih dvaju stoljeća.

Važnost ovoga Trogrličeva djela ističu i dva predgovora, jedan porečkog i pulskog biskupa mons. Ivana Milovana, a drugi istarskog akademika Josipa Bratulića. I jedan i drugi su ujedno recenzenti ovoga djela.

Knjiga *Katolička crkva u Istri* s podnaslovom "Nacionalno – političke i idejne podjele (1880.-1914.)" razdijeljena je u pet većih cjelina - poglavlja. Prvo nosi naslov "Katolička crkva i građansko društvo krajem 19. i početkom 20. stoljeća". Autor dosta opsežno razmatra nove društveno - političke situacije u kojima se Katolička crkva našla u 19. stoljeću i to na čitavom europskom prostoru čime daje temelje raščlambi o konkretnim istarskim prilikama. U drugom poglavlju pod naslovom "Političke i vjerske prilike u Istri (1815.-1918.)" autor predstavlja organizaciju državne vlasti i crkvenih struktura u Istri, crkvene prilike općenito u Austriji te na kraju poglavlja progovara o istarskim svećenicima i njihovu svijetu. Treća cjelina naslovljena "Crkva i istarsko nacionalno-politička situacija (1861.-1907.)" razmatra ulogu Crkve u nacionalno-preporodnim gibanjima u Istri i to u Hrvata, Talijana i Slovenaca. Hrvati i Slovenci nisu imali svoje svjetovne inteligencije pa je njima Crkva imala vodeću ulogu. Autor naglašava da ni talijanske crkvene strukture nisu posve isključene iz političkog života toga vremena te to obrazlaže. Četvrta cjelina "HKPI i TKPI – Organiziran nastup istarskih katolika" obrađuje temu hrvatskog i talijanskog katoličkog pokreta na način da ih prikazuje kao dijelove matičnih nacionalnih katoličkih pokreta sa specifičnostima uvjetovanim istarskim prilikama. Posljednja cjelina "Koparsko sjemenište 1880.-1919." predstavlja instituciju sjemeništa kao poligona političkog razračunavanja između Talijana i Hrvata.

Knjiga obiluje reprodukcijama fotografija mahom ličnosti koje su dale biljeg temama koje autor raščlanjuje. Tu su i razne priručne tablice o broju vjernika, svećenika po pojedinim godinama i dekanatima, pitomcima koparskog sjemeništa. Svi ti dodaci osnovno-me raščlambenom tekstu su više nego dobrodošli.

Autor se u pisanju ove vrijedne studije poslužio neobjavljenom arhivskom građom iz župnih ureda u Barbanu, Cerovlju, Katedrale u Puli, Pazinu i Svetom Petru u Šumi; Biskupijskom arhivu u Poreču, Fondom Carsko-kraljevskoga kotarskog kapetanata u Poreču i Pazinu (crkveni poslovi) pohranjenom u Državnom arhivu Pazina te osobnom arhivom jednog od glavnih sudionika nacionalno-političkih i idejnih podjela toga vremena Bože Milanovića. Uza sve to, pregledao je i blizu trideset naslova objavljenih vrela kao i dvadesetak ondašnjih novina. Popis literature korišten u studiji predstavlja autora kao dobrog poznavatelja dosadašnjih historiografskih rezultata.

Stipan Trogrlić napisao je studiju na temelju arhivske građe, ali je svoje zaključke potkrijepio oslanjajući se i na dosadašnje rezultate kolega i kolegica što su se bavili tim i(li) sličnim temama. Možda je najveći autorov uspjeh u tome koji je dao pogled na hrvatski, ali i talijanski katolički pokret u Istri te je time prekinuo s tradicionalnim jednoobraznim gledištima dosadašnje historiografije.

ELVIS ORBANIĆ

**Svetlozar ELDAROV, Нашият специален дописник
съобщава... Хърватският кореспондент и доброволец
Крунослав Херуц за България и българите, Военно
издателство, Sofija 2005., 264 str.**

Sudbine iseljenika, koji su imali značajnu ulogu u upoznavanju inozemstva sa svojim zavičajem, još su uvijek nedovoljno istražene. Mnogi su emigranti odlaskom iz domovine ostali po strani istraživačkog zanimanja historiografije. Posebice je takav slučaj s onima koji nisu išli u prekomorske zemlje. Među takve primjere marginalizacije pripada i Krunoslav Heruc, iseljenik zavidnog djelovanja u prilog afirmacije hrvatskog pitanja. Njegov slučaj je specifičan jer je za razliku od većine drugih sunarodnjaka otišao u istočnu Europu, gdje se zalagao da bugarska i ruska javnost bolje upozna Hrvate i njihove interese. Važan je i stoga što se bavi istraživanjem odnosa pravaša prema slavenstvu čime pridonosi razbijanju stereotipa o slavenofobiji (i protubalkanizmu) starčevićanskih pristaša.

Herucov život u Rusiji već je ukratko opisan u radovima povjesničara Ivana Očaka (usp. njegove monografije *Hrvatsko-ruske veze*, poglavlje "Hrvatski konzul u Rusiji – Krunoslav Heruc", Zagreb 1993. 101.-126. i *Jugoslavenski Oktobarci, likovi i sudbine*, Zagreb 1979.). Naši povjesničarski krugovi rubno su upoznati s pravaškom orijentacijom Heruca i njegovim angažmanom tijekom Prvoga svjetskog rata kad je s Vilimom Marionom radio na osnivanju rusko-hrvatskog odreda te na suzbijanju promidžbe jugoslavenskog integralizma među austro-ugarskim ratnim zarobljenicima hrvatskog, slovenskog i muslimanskog porijekla. Herucovo ime se pojavljivalo u izvorima i litera-

turi, uz opasku da se ponekad navodila i njegova ruska varijanta prezimena Geruc. S druge strane, Herucova bugarska epizoda bila je površno ispitana i nedovoljno poznata hrvatskoj historiografiji.

Bugarski povjesničar Svetozar Eldarov, s Instituta za balkanistiku Bugarske akademije znanosti, pokazuje već dulje vremena zanimanje za istraživanje bugarsko-hrvatskih odnosa. U tom tematskom sklopu pronašao je u Herucu osobu koja povezuje dva naroda i ukazuje na njihove uzajamne dodire. Njegova knjiga Hrvatski dopisnik i dobrovoljac Krunoslav Heruc o Bugarskoj i Bugarima sastoji se od dvaju većih cjelina. Autor u prvom dijelu sustavno opisuje Herucov životni put sa širim osvrtom na njegove razvijene veze s Bugarskom (3.-101.), a u drugoj donosi korespondenciju popraćenu bilješka-ma (101.-246.). U drugom dijelu otisnut je Herucov putopis „Od Sofije do Odese“ koji je tadašnjeg hrvatskog čitatelja upoznao s izgledom bugarskog područja. Studija o Herucu utemeljena je na autorovom odličnom poznavanju hrvatske historiografije, publicistike i onodobnog tiska tako da vrlo kvalitetno predstavlja presjek hrvatske povijesti nagodbenog razdoblja. Korespondencija se odnosi na vrijeme ujedinjenja Kneževine Bugarske i Istočne Rumelije te bugarsko-srbijanskog rata (1885.). Objavljena je dijelom u pravaškim listovima Sloboda i Hrvatska, a uključuje šest neobjavljenih pisama upućenih poznatim bugarskim osobama u razdoblju od 1888. do 1913. koja se nalaze u raznim bugarskim izvorima.

Još za Herucova studiranja na Sveučilištu u Zagrebu, kada se poblize upoznaju hrvatski i bugarski studenti, položene su se prve dodirne točke. Eldarov dobro uočava da je Zagreb postao obrazovno i kulturno središte koje privlači i mnoge Bugare, što je bila zasluga Strossmayerovog kruga. No politički tijekovi tada su pokazivali da i studenti pravaškog usmjerenja imaju veliko zanimanje za ideju slavenofilstva pa je došlo do njihova zbližavanja i s bugarskim kolegama. Heruc se zapravo tada više usmjeravao prema ruskoj kulturi, ali stjecajem okolnosti odlazi prvo za Sofiju koja je bila odskočna daska za dalji put na sjeveroistok.

Bugarska je uskoro postala prvo mjesto Herucova boravka u iseljeništvu i to u okolnostima povijesnog vrenja koje je dovelo do novih odnosa na jugoistoku Europe. Heruc je na stranicama pravaškog tiska bio predstavljen kao „naš posebni dopisnik iz Sofije“, dakle kao posebni izvjestitelj u vremenu bugarskog ujedinjavanja koje mnogim pravašima postaje primjer uspješne nacionalne borbe. Stoga je pravaška Hrvatska, kako to Eldarov temeljito analizira, sustavno pratila tijekom bugarsko-srpskog rata. Neupitno upada u oči Herucova otvorena potpora bugarskim nastojanjima u stvaranju stabilne nacionalne države i njegovo dragovoljno uključivanje u bugarske postrojbe pod vodstvom kaptana Koste Panice koje su se borile u ratu sa Srbijom. Zbog svojeg sudjelovanja u ratu Heruc je dobio vojni orden za hrabrost. Uz to, važno je naglasiti da je Heruc prevodio na hrvatski jezik bugarske pisce, čime je proširivao i kulturne vidike.

Eldarov ističe da je Heruc bio u dodiru s prvim imenima bugarske politike Petkom Karavelovim, Stefanom Stambulovim, Draganom Cankovim i Petkom Slavejkovim (46.). Iz toga možemo zaključiti da je vrlo učinkovito uspostavljao dodire s bugarskom političkom elitom. Ova korisna knjiga ističe da su otprije bugarski prvaci bili upoznati s kretanjima u hrvatskoj politici. Primjerice, razgovor s Karavelovim pokazivao je zanimanje za dodatnim obavijestima o biskupu Strossmayeru, ali i prvacima pravaštva, Antom i Davidom Starčevićem.

Heruc je nakon 1886. otišao u Rusiju, gdje se za stalno nastanio. Ipak, njegove veze s Bugarskom nisu utrnule. Eldarov ukazuje na događaj iz 1910., kad je Heruc organizirao Ruski književni sajam u Sofiji, koji ocjenjuje kao prvorazredni kulturni događaj

toga vremena. Konačno, tijekom Prvoga svjetskog rata autor ove knjige uočava ponovno jednu poveznicu. Radi se o Herucovu naporu da se hrvatski vojnici u sastavu Srpskog dobrovoljnog korpusa, sa sjedištem u Rusiji, ne uključuju u borbe protiv bugarske vojske u Dobrudži. Uz taj se nedovoljno istražen događaj veže i tragični slučaj ratnog zločina počinjenog u Odesi (1916.), kad su pojedini hrvatski vojnici brutalno likvidirani o čemu se govorilo u Hrvatskom saboru.

Knjiga Eldarova važan je prilog rasvjetljavanju bugarsko-hrvatskih veza na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Bogatstvo iznesenih izvora vjerno dočarava ozračje uspostavljanja i razvijanja odnosa u prijateljskom duhu. Oni pokazuju kako se u vremenu stvaranja novih nacionalnih država na Balkanu intenzivnom djelatnošću pojedinaca promovirala ideja uzajamnosti.

STJEPAN MATKOVIĆ

Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Gradišćanski Hrvati: između tradicije i obrazovanosti*, Educa, Zagreb 2005., 201 str.

Knjiga Božene Vranješ-Šoljan *Gradišćanski Hrvati: između tradicije i obrazovanosti* zanimljiva je sinteza povijesti gradišćanskih Hrvata od početka 16. do kraja 20. stoljeća u kojoj se autorica usmjerila na analizu temeljnih problema povijesti gradišćanskih Hrvata. Četiri različite cjeline u knjizi prate autoričinu periodizaciju povijesti gradišćanskih Hrvata. Odabir za autoricu relevantnih tema u sklopu te periodizacije rezultat je njezina tridesetogodišnjeg bavljenja gradišćanskom problematikom. Obradom tih relevantnih kraćih tema autorica je postigla dinamičnu strukturu u kojoj svaka obrađena tema funkcionira kao samostalni esej koji se dobro uklapa u cjelokupnu strukturu sinteze. A sinteza je strukturirana u četiri cjeline: "Ljudi u pokretu", "Tradicijski život između rubnosti i integracije", "Prema političkim i društvenim mijenama" i "Gradišćanski Hrvati između tradicije i suvremenosti".

U prvoj cjelini "Ljudi u pokretu" autorica je dala detaljan pregled kretanja hrvatskog stanovništva prema zapadno-ugarskim područjima, pri čemu je navela glavne uzroke i oblik te kolonizacije. Ta kolonizacija izazvana turskim ratovima trajala je u tri glavne etape od kraja 15. do polovice 17. stoljeća, a godinu 1553. autorica uzima kao početnu godinu života hrvatskih kolonista na tom zapadno-ugarskom multietničkom području. Okruženi novim susjedima Nijemcima, Mađarima, Slovacima i Česima hrvatski su doseljenici sa svojim naseljima činili "nepovezani lanac kojemu je sjevernu kariku tvorila skupina naselja u Moravskoj". No ta naselja nije karakterizirala statičnost već dinamičnost koju su uvjetovale klimatske, gospodarske, političke i religijske determinante. Uz detaljan razmještaj naselja doseljenih Hrvata autorica u ovoj cjelini objašnjava i socijalnu strukturu glavnih činitelja hrvatske seobe.

Na tragu promišljanja te socijalne komponente autorica započinje drugu cjelinu "Tradicijski život između rubnosti i integracije" u kojoj objašnjava socijalni položaj hrvatskih kolonista na osnovi sačuvanih urbara, a kasnije objašnjava i ukupnu socijalnu stratifikaciju hrvatskog stanovništva. U ovoj se cjelini autorica bavi problematikom jezika i govora te daje preciznu dijalektološku kartu naseljenih područja. Autorica je vrlo detaljno razradila problematiku vjerskih identiteta jer su ti identiteti u previranju izme-

đu katolicizma i protestantizma imali veliku važnost za nastanak i razvoj gradišćansko-hrvatske književnosti. U ovoj cjelini autorica obrađuje početke razvoja školstva pri čemu ističe veliku važnost sveučilišta u Trnavi za tamošnje Hrvate, a kao početak organiziranog školstva označava terezijansku reformu školstva.

U trećoj cjelini "Prema političkim i društvenim mijenama" autorica objašnjava na koji su način modernizacijski procesi, osobito industrijalizacija i urbanizacija utjecali na novo strukturiranje do tada zatvorene hrvatske seljačke zajednice. Kao graničnu crtu nakon koje dolazi do znatnih promjena tradicijskog života autorica uzima središtu 19. stoljeća. U ovoj cjelini osobito je zanimljiv prikaz revolucionarnih događaja 1848. i pogled na bana Jelačića iz gradišćanske perspektive. No glavnina tema u ovoj cjelini vezana je uz izgradnju nacionalnih identiteta koja se povezuje s problematikom uzajamne isprepletenosti etničkih, jezičnih i vjerskih identiteta. U ovom razdoblju dolazi i do "otkrivanja" gradišćanskih Hrvata, a ključnu ulogu u tome imao je Fran Kurelac koji je prvi detaljnije istražio hrvatska sela duž austrijsko-mađarske granice. Zakonska regulativa imala je važnu ulogu u pitanju izgradnje nacionalnih identiteta pri čemu autorica posebno ističe važnost zakona o narodnostima i školskog zakona koji su omogućili upotrebu hrvatskog jezika u školskim i crkvenim institucijama. U ovoj cjelini autorica obrađuje i dvije istaknute ličnosti među gradišćanskim Hrvatima, prva je svećenik i političar Antun Herić (1825.-1905.) koji je kao zastupnik Liberalne stranke zastupao kotar Željezno u Ugarskom parlamentu, a druga je književnik, publicist i političar Mate Mersić Miloradić koji je uređivao *Naše novine*, prve novine gradišćanskih Hrvata. Pri demografskoj analizi stanovništva s početka 20. stoljeća autorica nije mogla izgraditi precizniju demografsku sliku zbog upravno-teritorijalnih promjena i kriterija popisa stanovništva.

Zadnju četvrtu cjelinu "Gradišćanski Hrvati između tradicije i suvremenosti" autorica započinje s 1918. godinom kao točkom diskontinuiteta koja se u sklopu tamošnjega hrvatskog stanovništva prelamala u dvojbi Austrija ili Mađarska. A kada su zapadno-ugarska područja bila priključena Austriji, za hrvatsko stanovništvo započinje novi početak jer je ono u novoj državi trebalo ponovno tražiti svoje političko, socijalno i kulturno priznavanje. Budući da je novoosnovana pokrajina Burgenland – Gradišće u podjeli između Austrije i Mađarske ostala bez glavnoga gradskog središta Šoprona novim je središtem 1925. proglašen Eisenstadt – Željezno. Politička podjela tadašnjih gradišćanskih Hrvata dobro se zrcalila u medijskom suparništvu između *Hrvatskih novina* i socijaldemokratskih novina *Naš glas*. Kao najistaknutiju ličnost među gradišćanskim Hrvatima prije i nakon Drugoga svjetskog rata autorica ističe svećenika, književnika i novinara Ignaca Horvata koji je svojim člancima u *Hrvatskim novinama* pokrenuo važnu diskusiju o jezičnom pitanju. Jezična problematika u uskoj je vezi sa školskim pitanjem kojem autorica daje vrlo važno mjesto u nacionalnoj integraciji gradišćanskih Hrvata. Nakon otpora mađarskoj školskoj politici hrvatske su se škole postupno integrirale u austrijski školski sustav u sklopu kojeg su imale djelomičnu autonomiju. Glavni problemi tadašnjih hrvatskih škola bili su nedostatan broj hrvatskih učitelja i nepostojanje hrvatskih udžbenika iz povijesti i zemljopisa. Posebno teško stanje za gradišćanske Hrvate nastupilo je nakon Anschlusa, jer je u tom razdoblju čak 70 posto djece s hrvatske prešlo na njemačku nastavu, a hrvatsko je stanovništvo živjelo u stalnom strahu od organiziranog preseljenja. Nakon sloma nacizma i ponovnog zadobivanja austrijskog suvereniteta 1955. godine Hrvati su u Austriji dobili određena manjinska prava. No ta su se prava vrlo teško ostvarivala, osobito oko pitanja korištenja hrvatskog jezika kao upravnog i sudbenog u većinskim hrvatskim općinama. Ta su se sporna pitanja počela rješavati tek nakon 1993. godine. U završnim poglavljima u knjizi autorica prikazuje sve važnije kulturne institucije pri čemu posebno ističe Hrvatski akademski klub, a u poglavlju pod

nazivom "Suvremenost u brojkama" objašnjava nenasilne asimilacijske procese koji su u razdoblju od 70 godina doveli do pada govornika hrvatskog jezika u Gradišću s 42.011 (1932.) na 17.330 (2001.).

Sinteza Božene Vranješ-Šoljan nezaobilazna je knjiga za sve buduće istraživače povijesti gradišćanskih Hrvata jer pokriva gotovo sve važnije teme vezane uz tu povijest. No svaku od tih tema autorica je ostavila otvorenom jer njezina knjiga ne daje konačne odgovore, ona je u svakom pogledu poticajna i otvara niz novih pitanja na koje budući istraživači tek trebaju odgovoriti.

DINKO ŽUPAN